

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОЛІТИКИ: ДОНЕЦЬКИЙ ВИМІР*С. П. Пахоменко***АНОТАЦІЯ**

Охарактеризовано основні етапи державної політики історичної пам'яті крізь призму соціокультурних та суспільно-політичних реалій Донеччини, з'ясовано особливості співіснування у регіональному суспільному контексті двох основних візій національної історії – україноцентричної та радянської. Показано значну роль прикладної політтехнологічної складової в політиці пам'яті на регіональному рівні. Зазначено, що соціокультурні особливості Донбасу – східноукраїнського регіону з вираженою регіональною ідентичністю зумовлюють більшу орієнтованість місцевого соціуму на радянське сприйняття історії.

Ключові слова: історична пам'ять, політика пам'яті, історичний наратив, Донбас.

Студії з історичної пам'яті на сьогодні є настільки численними і різноманітними, що розмови не тільки про «мнемоісторичний бум», а й навіть про дослідницьку «втому» від нього стають майже ритуальними. Проте українська наукова спільнота ще далеко не вичерпала цю проблематику, і продовжує ставитися до неї з пильною увагою. Серед авторів, які активно працюють у цьому напрямку – Г. Касьянов, А.Портнов, Ю.Шаповал, Л.Нагорна, Н. Яковенко та ін. Очевидно, не варто було б сподіватися такого інтересу, якби предмет дослідження існував би в якості модного наукового напрямку і не був би пов'язаний з сучасними трендами українського суспільно-політичного життя. Соціокультурна неоднорідність України і різний досвід історичного буття її окремих регіонів створює спокусливі умови для використання історичної пам'яті у політичному протистоянні. Тому історичні питання «увінчані» патетичним гаслом «не дозволимо переписати історію» стають дієвим засобом передвиборчої мобілізації електорату, а на зовнішньополітичному рівні часто виступають як предмет прагматичного (і не надто) гендлярства.

Метою статті є з'ясування змісту основних етапів державної політики історичної пам'яті крізь призму соціокультурних та суспільно-політичних реалій Донеччини та висвітлення особливостей співіснування у регіональному суспільному контексті двох основних візій національної історії – україноцентричної та радянської.

Історична пам'ять – це феномен суспільної свідомості, який можна віднести як до сфери соціальної психології, так і до ідеологічної сфери. Вона включає в себе і матеріальні залишки минулого, і відповідні образи, символи, міфи, ритуали, історіографічні уявлення. Змістом історичної пам'яті є не тільки і не стільки об'єктивна інформація про події минулого, скільки уявлення про його певний образ, суб'єктивне його сприйняття і оцінка [1]. Тісно корелюється з історичною пам'яттю, підкреслюючи її інструменталістську функцію поняття «політика пам'яті» або «історична політика»

[2]. Отже, історична пам'ять як об'єкт політики, препарована згідно з ідеолого-політичними цілями, трансформується у масовій свідомості, формуючи/ коригуючи колективні уявлення про минуле.

Вплив на історичну пам'ять здійснюється за допомогою впровадження у суспільну свідомість домінуючого національного історичного нарративу, який у науковому плані являє собою концептуальне і системне бачення минулого країни (що є особливо важливим для молодих держав, де існує потреба окреслення самодостатності національної історії), а в ідеолого-політичному – легітимізує державу і владу і повинен консолідувати суспільство.

Протягом більш ніж двадцяти років розвитку України як незалежної держави в осмисленні і оцінках її минулого співіснують два історичні нарративи. Перший визначається як україноцентричний (націоцентричний) або національно-державний, або націоналістичний (останнє, на наш погляд, є дещо категоричним). В його основі лежить погляд на національну державність як одну з основних суспільних цінностей, а боротьба за неї бачиться сенсом історичного процесу на українських землях. Ідеологічним стрижнем цього нарративу є ідея соборності України та її європейської ідентичності. Згідно з ним, перебування українських земель у складі Російської імперії та СРСР оцінюється як залежність з різним ступенем (у різні історичні періоди) національного гніту.

Другий нарратив визначається як радянський або імперський, або більш нейтрально – східнослов'янський. Він продовжує дорадянське бачення «спільноруської» історії, трансформоване у радянський час у спільну історію трьох братніх слов'янських народів на чолі з росіянами [3].

Одним з найбільш контраверсійних сюжетів, в якому, як у фокусі, стикаються обидва бачення національної історії, набуваючи гострого політичного конфронтаційного звучання є історія націоналістичного підпілля періоду Другої світової війни, тобто діяльність ОУН та УПА. В україноцентричному образі цей сюжет оцінюється як боротьба за національне звільнення, а в радянському – як колабораціонізм.

Беручи до уваги зауваження відносно того, що не варто спрощувати світоглядні і ціннісні розбіжності українського суспільства звичайною дихотомією Схід – Захід, однак не буде новиною схильність Сходу України до радянського бачення історії, а Заходу – до україноцентричного. При цьому у суспільній свідомості поширена думка, що найбільш міцним «бастіоном» радянських уявлень минулого є конкретний регіон Східної України – Донбас. Така думка, хоч і не позбавлена стереотипності, але все ж засновується на тому, що найчастіше публічна артикуляція незгоди з україноцентричною версією історії виявляє себе у політичному і суспільному дискурсі саме цього регіону.

Донбас являє собою приклад однієї з найбільш чітко окреслених регіональних ідентичностей в Україні, яка базується, з одного боку, на культурних, соціальних, економічних особливостях, що історично склалися, а з іншого живиться і часто гіпертрофується регіональними елітами в політичних цілях. Територія українсько-російського етнічного помеж'я (кордону), російськомовність, індустриальний тип культури, шанування радянського минулого, періоду, за якого, власне, і виформовувався соціальний та економічний потенціал Донбасу, перетворюючи його столицю – Донецьк зі звичайного робітничого селища на потужний промисловий і культурний центр, - усе це визначає соціокультурне і ментальне обличчя Донбасу. У межах цього соціокультурного поля, власне і відбувається «мнемоісторична конкуренція» нарративів, а серед її учасників – держава в особі органів центральної і місцевої влади, шкільна історична освіта, політичні партії, суспільні, етнічні рухи, медіа, наукова історіографія, краєзнавство. Найбільш потужним гравцем, безперечно, є

держава, яка формулює принципи історичної політики і за допомогою загально визнаних комеморативних практик і шкільної освіти впроваджує їх у життя. Втім, український (а особливо східноукраїнський) досвід свідчить, що на регіональному рівні державну політику пам'яті можуть певним чином (за винятком шкільної освіти) коригувати органи місцевого самоврядування, мотивовані як інтересами політичного протистояння із центральною владою (що в Україні часто виявляє себе і в гуманітарних питаннях), так і поширеними у місцевому соціумі уявленнями про історію. Отже, як виявляє себе це коригування у Донбасі? Яким чином стикаються в суспільно-політичному і культурному житті регіону два бачення української історії, як вони трансформуються місцевими реаліями? На ці питання ми і будемо намагатися дати відповідь.

За часів президентства Л. Кравчука згідно із завданнями ідеологічного обґрунтування національно-державного будівництва відбувалося впровадження відповідного історичного наративу, що повинен був замінити радянську концепцію історії України. Водночас на початку 1990-х рр. держава не робила (а радше, ще не встигла зробити) серйозних кроків, щоб затвердити національно-державницький наратив на більш широкому, ніж просто освітній, суспільному рівні у вигляді національних свят, чи то акцентуванні певних пам'ятних дат або подій. До того ж, найбільш контрверсійний сюжет україноцентричної концепції – історія ОУН та УПА тоді ще не був пропагандистськи сформований як ключовий епізод національної історичної пам'яті. Це було однією з причин того, що на рівні суспільства і владних структур Сходу України, зокрема Донецької області, яка в силу своїх культурних особливостей потенційно могла вже на той час стати антагоністом державного гуманітарного курсу, нове бачення історії загалом не заперечувалося, бо воно особливо ніде і не виявлялося. Іншою причиною було те, що на рівні місцевих еліт його було нікому заперечувати. Адже колишні комуністи, а нині керівники «нovoї» демократичної місцевої влади були підкреслено лояльні до Києва, оскільки від цього залежали їх посади і місце у новій владній вертикалі. Щоправда, на рівні громадської активності відкрите неприйняття гуманітарного курсу України виявляла низка організацій проросійської або ж автономістської спрямованості (Интердвижение Донбасса, Движение за возрождение Донбасса, Гражданский конгресс Украины), але їх претензії переважно стосувалися мовної політики, а лідери цих організацій не були представлені у місцевій владі.

Проте вже наприкінці президентського терміну Л. Кравчука у зв'язку із глибокими кризовими явищами в економіці зростало не тільки незадоволення владою, але й певне розчарування в ідеї незалежної держави, з якою асоціювалося погіршення умов життя більшості громадян України. Саме на Сході України активізувалися сили (і, перш за все, відроджена комуністична партія), які піддавали критиці не тільки економічний, але й гуманітарний курс держави, спрямовуючи незадоволення рівнем життя в річище неприйняття і ідеології незалежної України.

Новий президент Л. Кучма досить чітко вловив зростання політичного впливу історичних та культурних відмінностей України, і тому всіляко намагався його нейтралізувати досить вміло і навіть превентивно, затіняючи найбільш суперечливі історичні сюжети. Його гуманітарна політика характеризувалася спробами поєднати радянський і україноцентричний історичні наративи. Саме у цей період на державному рівні стали відзначатися День Соборності України, День вшанування пам'яті жертв Голодомору, День пам'яті жертв політичних репресій. Водночас нове офіційне життя, під назвою День захисника Вітчизни отримав День радянської армії, що відзначається 23 лютого. З одного боку держава ініціювала дослідницьку роботу з вивчення і оцінки діяльності ОУН і УПА. З іншого - було прийнято Закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», який в тому числі передбачав

«недопущення фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни у наукових дослідженнях, навчально-методичній літературі, підручниках та засобах масової інформації» [4].

Сьогодні можна почути думку про штучність і згубність такого підходу, проте слід відзначити, що він не викликав занадто резонансного обурення прихильників того або іншого бачення минулого. Хоча тут, вочевидь, зіграла свою роль не тільки і не стільки позірна «збалансованість» такого ставлення до історії, а й перш за все, чітка, централізована, замкнена на президентові та його адміністрації система влади та підкреслено жорстке підкорення їй регіональних політичних еліт, які в таких умовах не мали ані можливості, ані бажання використовувати гуманітарні питання для підбурювання протестних настроїв у суспільстві. Тому і за часів керівництва Л. Кучми органи місцевого самоврядування були цілком відповідним ретранслятором державної гуманітарної політики, і, якщо і насмілювалася фрондувати, то хіба що з приводу мовного питання. Більшу свободу дозволяли собі медіа, пов'язані з регіональними бізнес-елітами, які на відміну від місцевого політикуму тоді ще трималися на відстані від центральної влади. Зокрема у газеті «Донецкие новости» часто з'являлися претензійно критичні матеріали щодо національно-державницького погляду на історію. Так, редактор газети оприлюднила підкреслено іронічне міркування щодо Дня соборності України, називаючи його незрозумілим і штучним, таким, що навряд чи стане народним для мешканців регіону, на відміну, наприклад, навіть від Дня усіх закоханих [5]. (коректність такого порівняння залишимо на совісті автора – С.П.)

Наступний президент, В. Ющенко, відмовився від лавіювання в історичних питаннях і здійснював вплив на історичну пам'ять не просто у річциці національно-державницької концепції, а й з посиленням акцентуванням тем Голодомору і УПА. Останній сюжет був найбільш контраверсійним і у своїй популяризації мав долати нерозуміння спільноти Сходу країни, яке посилювалося контрпропагандою місцевих еліт. На цей момент вони перетворилася на потужного політичного гравця, і саме їх представник, В. Янукович, програв В. Ющенку президентські вибори у 2004 р. Чи не вперше донбаські керівні кола не потрапили до «пулу» партій влади, і це саме в той момент, коли вони були готові взяти собі цю владу повністю. У таких умовах донбаська правляча еліта, яка була ядром головної опозиційної сили – Партії регіонів, стала найзатятішим опонентом нового президента. Одним із напрямків цього протистояння стала гуманітарна сфера. Малопринятні для мешканців Сходу України спроби В. Ющенка накинути нове розуміння пантеону історичних героїв і знаменних подій були вміло використані йому ж на шкоду і конвертовані у потужний протестний дискурс «боротьби з переписуванням історії» як частини «боротьби» з «помаранчевою владою». І якщо на рівні Донецької обласної державної адміністрації, голова якої призначався президентом, посилений україноцентричний тренд історичної пам'яті хоча б формально, але підтримувався, корегуючись у відповідності до регіональної специфіки, то на рівні обласної та міських рад депутатів ініціативи президента зустрічали досить серйозний опір. Найбільш болючим питанням, що постійно штучно загострювалося з обох боків, було питання історичної та суспільної оцінки ОУН і УПА та її очільників. Ініціативи президента з приводу примирення радянських ветеранів з ветеранами УПА, святкування на державному рівні 65-ї річниці створення УПА, пропагандистські просвітницькі заходи, що знайомили жителів регіону з історією націоналістичного підпілля, неодмінно викликали негативний суспільний резонанс, посилюваний медіа, підконтрольними місцевому політикуму. На офіційному владному рівні цей резонанс оформлювався у відповідні резолюції та звернення Донецької обласної та міської рад. Стрижнем цих документів було засудження ідеї і політичної практики героїзації УПА, акцентування її колабораціонізму із використанням яскраво негативних оціночних лексем на кшталт «фашистські посібники» та «прихвосні» [6].

В цілому акції з популяризації націоналістичного повстанського руху оцінювалися як такі, що по-перше, нав'язують нове бачення історії, неприйнятне для Донбасу, по-друге, розколюють суспільство, загострюють міжрегіональні суперечності, по-третє, не є доцільними в умовах існування інших, більш важливих питань, на вирішення яких могла б бути спрямована енергія Києва. Власне кажучи, в донбаській контрпропаганді досить часто вдавалися не тільки до осуду президентських новацій з точки зору світоглядних позицій та позицій історичної правди, але й з позицій практичного сенсу і адекватності відносно суттєвих, перш за все соціально-економічних викликів. Резонно передбачалося, що в такий спосіб блокування історичної політики Києва знайде більше прихильників, адже суспільству наочно демонструвалося, що в умовах кризи «помаранчева команда» не переймається економічними проблемами, а вперто мусує вельми далекі від сьогодення питання голодомору, УПА, мови та ще й витрачає на це гроші.

Втім, «бої за історію» між регіональною та центральною владою не відзначалися безпосередньою участю (у вигляді соціально активної поведінки) у них більш-менш широких кіл населення. Як відзначала професор Донецького національного університету О.Стяжкіна, «змiна колективної пам'яті сьогодні не відповідає прагматичним потребам повсякденного життя. Віра чи невір'я в УПА та Шухевича не призводить ні до репресій, на щастя, ні до преференцій. Світ повсякденності Південного Сходу реагує на це як на тимчасовий зовнішній подразник. Це викликає відторгнення і неприйняття, але не викликає прагнення об'єднатися, іти в бій, відстоювати свої інтереси» [7]. Це, однак, не применшувало для місцевого політикуму та медіа пропагандистського значення історичних сюжетів.

Відзначимо, що не зовсім вірним було б тлумачити реакцію донецької влади на спроби героїзації УПА лише вимогами політичного протистояння. Не надто гнучкі спроби Києва презентувати єдине бачення суперечливих історичних явищ породжувало нерозуміння і неприйняття в певних колах спільноти Донбасу. Так, у 2009 р. групою донецьких істориків та політологів було створено Центр політологічного аналізу та технологій, завданням якого стало «розвінчування реакційних політичних міфів, що нав'язуються «помаранчевою владою» (зокрема про Донбас як мафіозний регіон, який виступає з позицій українофобії), створення позитивного інформаційного образу Донбасу та Південного Сходу, вивчення і популяризація регіональної самобутності Донецького краю» [8]. Один із учасників об'єднання, історик О. Мартинов опублікував низку статей, які, поєднуючи як емоційну публіцистику, так і науково опрацьований, але однобічно підібраний джерельний та історіографічний матеріал, викривають колабораціонізм українського націоналізму часів Другої світової війни [9]. Саме контрпропагандистське навантаження подібних студій та їх запрограмовано негативний оцінний характер разом з відомою практикою «навішування ярликів», зменшувало їх науковість. Таким чином згадані статті вирізнялися не з кращого боку серед інших робіт цієї ж тематики, виконаних так само донецькими вченими, але тими, хто не був обтяжений «необхідністю» ідеологічної боротьби з націоналізмом [10].

За чинного президента В.Януковича історична політика в загальних рисах повторює лавіювання періоду Л. Кучми. Місцева влада Донецької області, представлена правлячою Партією регіонів, повністю підтримує і реалізує гуманітарну політику президента В.Януковича з усіма її балансуваннями між радянським та україноцентричним. Віддаючи перевагу першому (що особливо яскраво виявляється у світкуванні пам'ятних дат, подій, особистостей, пов'язаних з Великою вітчизняною війною і трудовою героїкою), донецькі керівники беруть до уваги і україноцентричний наратив. Так, досить різноманітними заходами відзначилося святкування 85-річчя з дня народження письменника, правозахисника, учасника українського дисидентського руху, народженого на Донеччині Олексія Тихого [11]. Обласна влада виділила

приміщення і надала допомогу в облаштуванні Літературного музею Василя Стуса, що розташований у Донецькій обласній універсальній науковій бібліотеці імені Крупської [12].

У зв'язку зі зміною парадигм політики пам'яті у загальнодержавному масштабі, боротьба з «націоналістичним» баченням історії, що за В. Ющенка була візитною картою певних владних кіл регіону, відчутно втратила свою напругу. Вона виконує суто прагматичні передвиборчі функції, коли однією з цілей критичної риторики на адресу політичних опонентів правлячої партії (що її представляє місцева влада) фігурує їх реальна або вдавана симпатія до націоналізму і УПА. До того ж, роль головної рушійної сили у цій боротьбі перекладено тепер на ЗМІ, які час від часу «нагадують» місцевій спільноті про небезпеку «переписування історії» на догоду націоналістам. Щоправда, медіа тут не обмежені у своїй фантазії і іноді вводять до «пантеону» націоналістичних образів, неприйнятних для Донбасу, нових несподіваних персонажів. Так, мариупольська газета «Приазовский рабочий» в одному з матеріалів підкреслювала, що у створеній німцями окупаційній україномовній пресі Маріуполя друкувалися схвальні матеріали про Т. Шевченка. Фотоколаж з двох номерів газети, на перших шпальтах яких були портрети Т. Шевченка та А. Гітлера, повинен викликати у читача асоціації типологічної схожості цих постатей, або їх шанувальників [13]. Утім, на наш погляд, такі акценти є виявом українофобських поглядів автора матеріалу, і не відображають позицій місцевої влади, яка контролює це видання.

Слід відзначити такий, показовий, на наш погляд, момент. «Історичні бої» місцевого значення відбувалися і відбуваються навколо дуже обмеженого кола історичних сюжетів спільно української історії ХХ століття. ОУН, УПА, в меншій мірі Голодомор – ось і весь перелік тем, які викликають альтернативну реакцію в Донбасі, та з подачі місцевої влади – широке суспільне обговорення і резонанс. Хоча, враховуючи публічну незгоду з націоналістичною версією, логічно було б сподіватися на заперечення і інших її сюжетів. Між іншим, ми спостерігаємо напрочуд байдуже ставлення до суперечливих питань заселення краю та його розвитку у ХІХ столітті, місцева офіційна версія яких не тільки цілком вписується в україноцентричний нарратив, але й навіть перевершує його. Так, Донецька обласна рада, яка з одного боку гнівно засуджує «переписування» історії у випадку з УПА, з іншого боку, на своєму офіційному сайті представляє одне із радикальних україноцентричних трактувань історії краю, яке містить тези на кшталт: «В ХІ столітті в степній зоні (мається на увазі Донеччина – С. П.) появляється українская людность» [14]. Навіть найзатятіші прихильники націоцентричного варіанту історії України не наважуються стверджувати наявність українського етносу вже у ХІ ст. Курйозності ситуації додає й те, що ця історична довідка є напрочуд невдалим перекладом з української на російську (напевне, автоматичним, за допомогою гугл-перекладача) подібної довідки, але з сайту Донецької обласної державної адміністрації.

Політично заангажоване «регіоноцентричне» бачення історії краю можемо знайти у зверненні Донецької міської ради до своїх колег зі Львова та Тернополя, оприлюднене у 2007 році у розпал політичного протистояння з «помаранчевою» владою. В історичному екскурсі донецьких депутатів взагалі немає місця українському чиннику заселення Донбасу, а навпаки всіляко підкреслюється етнічно російський характер колонізації. Історія регіону розпочинається тут з ХVІ ст. коли донецькі землі були територія «южным рубежом Московского государства, здесь располагались опорные пункты стрельцов и казаков, защищавших Русь от набегов кочевников» Позже данная территория входила: в состав Всевеликого Войска Донского, вместе с Ростовом (российский город) - входила в состав Екатеринославской губернии. Первые поселенцы приезжали сюда из Курской, Тамбовской и других российских губерний» [15]. Такі твердження, на перший погляд, можуть викликати здивування, якщо порівняти їх з

вищезгаданою історичною довідкою на сайті Донецької обласної ради, де йшлося про те, що вже в XI столітті край стали заселяти українці. Перший висновок, який можна зробити, виходячи з цього, – Донецька обласна і міська ради мають різні бачення історії Донбасу? Але все значно простіше. Історична довідка на сайті обласної ради – формальність, а звернення міської ради, розтиражоване ЗМІ – це публічна демонстрація гуманітарного опору спробам «українізувати» історію, підкреслення історичної ролі російської культурної присутності в регіоні, що було таким необхідним у тодішньому протистоянні із центральною владою.

Отже, соціокультурні особливості Донбасу – східноукраїнського регіону з вираженою регіональною ідентичністю зумовлюють більшу орієнтованість місцевого соціуму на радянське сприйняття історії. Тому органи місцевого самоврядування намагалися корегувати україноцентричні сюжети державної політики пам'яті й особливо такі контраверсійні її практики, як героїзація УПА та лідерів націоналістичного руху. Утім, найчастіше таке корегування набувало вигляду галасливої контпропагандистської риторики, що було викликано інтересами публічного політичного протистояння регіональних еліт з центральною владою у період президентства В. Ющенка. Посилення боротьби з «переписуванням історії на догоду націоналістам» саме в передвиборчий період (для дискредитації політичних опонентів перед місцевим електоратом); обмеженість сюжетів, які «запускаються» для суспільної дискусії майже виключно політично заангажованими темами УПА, українського націоналізму, Великої Вітчизняної війни; формальність в артикуляції позиції стосовно питань історії краю, якщо вони не пов'язані з вищезгаданими темами, дозволяють говорити про високу роль прикладної політтехнологічної складової в політиці пам'яті на регіональному рівні.

РЕЗІЮМЕ

Охарактеризованы основные этапы государственной политики исторической памяти сквозь призму социокультурных и общественно-политических реалий Донетчины, выяснены особенности сосуществования в региональном общественном контексте двух основных видений национальной истории - украиноцентрической и советской. Показана значительная роль прикладной политтехнологической составляющей в политике памяти на региональном уровне.

Ключевые слова: историческая память, политика памяти, исторический нарратив, Донбасс.

SUMMARY

The article is devoted to the main stages of public policy of the historical memory in the framework of socio-cultural and socio-political realities of Donetsk region. There have been clarified special features of coexistence of two main visions of national history in regional social context: Ukrain-centric and Soviet. It is showed the considerable role of applied political technology component in the policy of memory at the regional level.

Key words: historical memory, the politics of memory, the historical narrative, the Donbass.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискусії, рефлексії/ Л. П. Нагорна – К., ППІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – С. 21.
2. Сам термін «історична політика» (Geschichtspolitik) виник у 1980-х рр. у Західній Німеччині в контексті дискусії про нацистське минуле країни. – Див.: А. Миллер, М. Липман. Презентація книги «Историческая политика в XXI-м веке» /Фрагменты

- дискусии / А. Миллер, М. Липман [Электронный ресурс].— Режим доступа : <http://www.urokiistorii.ru/memory/conf/51482>
3. Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні/ В. Кулик [Электронный ресурс].— Режим доступа : <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychne-proty-radianskoho-istorychna-pamiat-u-nezalezhnii-ukraini>
  4. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення і сучасний стан/ Ю. О. Зерній [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/8/7.pdf>
  5. Филь Р. Колонка редактора / Р. Филь. - Донецкие новости.- 2002. - №4 – 24-30 января.- С. 2.
  6. Див.: Обращение Донецкого городского совета от 11.02. 2008 <http://www.federal.org.ua/content/obrashchenie-donetskogo-gorodskogo-soveta>
  7. Шибалов Е. Донбасское identity: неукраинская Украина / Е. Шибалов. [Электронный ресурс].— Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/donbassкое_identity__neukrainskaya_ukraina.html
  8. Официальный сайт Центра политологического анализа и технологий. [Электронный ресурс].— http://cpat.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=6
  9. Комплексно погляди О. Мартинова на діяльність ОУН і УПА представлені у збірці з претензійною назвою «Украинский фашизм. Взгляд из Донбасса». Див. : Мартынов А. Историческая справка о военно- террористической деятельности ОУН-УПА Украинский фашизм. Взгляд из Донбасса.Сборник материалов. / А. Мартынов. - Донецк: Астро, 2008, С. 152 -451
  10. У 2001 р. вийшла книга професора Донецького університету В. Нікольського «Підпілля ОУН(б) у Донбасі». У ній на основі широкого кола архівних документів розглянуто діяльність українського націоналістичного підпілля в Донбасі у роки II світової війни. Робота позбавлена ідеологічної та політичної заангажованості і визначає місце організації українських націоналістів в антинацистській боротьбі у регіоні. Підпільних груп українських націоналістів в Донбасі було небагато, невелика була і кількість їх учасників. Натомість комуністичне підпілля було широким і розгалуженим . Див.: Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі / В.М. Нікольський. - К., 2001. - 178 с.
  11. Урочисті заходи з нагоди 85-річчя від дня народження Олекси Тихого [Електронний ресурс].— <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/news/detail/33059.htm>
  12. Яковленко Е. В Донецке открылся Литературный музей Василия Стуса/ Е. В. Яковленко [Электронный ресурс].— <http://www.day.kiev.ua/ru/photo/v-donecke-otkrylsya-literaturnyy-muzey-vasiliya-stusa>
  13. Ермишина Л, Панков А. Какие мариупольские газеты служили фашистским оккупантам / Л. Ермишина, А. Панков. – Приазовский рабочий. – 2012. – 14 ноября. – С. 5.
  14. Официальный сайт Донецкого областного совета. История Донецкой области. Краткая историческая справка. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://sovet.donbass.com/?lang=ru&sec=07.01&iface=Public&cmd=main&args=>
  15. Обращение Донецкого городского совета Президенту Украины В. А. Ющенко, Премьер-Министру Украины В.Ф. Януковичу; в Львовский городской совет. В Тернопольский городской совет от 21. 02. 2007. [Электронный ресурс].— Режим доступа. <http://www.rdu.org.ua/news.php?content=1172092800&path=docs>

Надійшла до редакції 23.10.2013 р.